

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ. ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ԹԻՖԼԻՍԻ ՀԱՄԱՐՈՐԵՑՈՅ ՍՐ. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ԵՒ ՍՐ. ՄԻՆԱՍ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՏԱՐԵԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԹԻՖԼԻՍԻ հայոց եկեղեցիները մշտապէս քաղաքի զարդն են հանդիսացել՝ լրացնելով պատմաճարտարապետական յայտնի կոթողների շարքը: Նրանցից շատերն այսօր գոյութիւն չունեն, իսկ որոշները մեզ են հասել կիսաւեր եւ խոնարհուած վիճակում: Այդ եկեղեցիների ճակատագիրը, ցաւօք, դեռեւս անորոշ է, քանի որ յետխորհրդային Վրաստանում դեռեւս չի մշակուել եւ ընդունուել կրօնի մասին օրէնքը, ինչի պատճառով երկրում գործող բոլոր կրօնական համայնքները (բացի Վրաց Ուղղափառ Եկեղեցուց (ՎՈՒԵ) սեփականութիւն գրանցելու հարցում ունեն բազմաթիւ դժուարութիւններ: Միւս կողմից՝ Վրաստանի աշխարհիկ եւ հոգեւոր իշխանութիւնները, գործելով միասնաբար, կիսաւեր վիճակում մեր օրեր հասած մի շարք հայոց եկեղեցիների պատկանելութեան հարցը համարում են վիճելի՝ յայտարարելով, թէ, իբր, այդ յուշարձանների հիմքերը վրացական են: Արդիւնքում՝ նշեալ յուշարձանների իրական տէրերը, այն է՝ Հայ Առաքելական Եկեղեցու Վիրահայոց թեմը եւ Թիֆլիսի հայ համայնքը, մինչ օրս զրկուած են եկեղեցիների օրեցօր փլուզումը եւ քայքայումը կանխելուն ուղղուած որեւէ քայլ ձեռնարկելու իրաւական հնարաւորութիւնից. բոլոր խոնարհուած յուշարձանները յայտարարուած են վրաց պետութեան սեփականութիւնը, եւ վերանորոգուելու պարագային դրանք միանգամից անցնում են ՎՈՒԵ տնօրինութեան տակ՝ գործելով որպէս վրաց եկեղեցիներ:

Վերոնկարագրեալ կարգավիճակում են Թիֆլիսի հայաբնակ Հաւլաբար թաղամասում գտնուող Շամքորեցոց Սբ. Աստուածածին եւ Երեւանցոց Սբ. Մինաս եկեղեցիները, որոնց պատմութեանն է նուիրուած Արմէն

Ասատրեանի ծաւալուն գիրքը¹։ Հայաստանի ազգային արխիւի, Մաշտոցեան Մատենադարանի հազարաւոր վաւերագրերի եւ ոչ մեծաթիւ մասնագիտական գրականութեան հենքի վրայ Ա. Ասատրեանը երկու խոշոր բաժիններով ներկայացրել է նշեալ եկեղեցիների ամբողջական պատմութիւնը՝ հիմնադրումից մինչեւ մեր օրերը։

Գրքի առաջին բաժինը, որը նուիրուած է Շամքորեցոց Սբ. Աստուածածին (Կարմիր աւետարան)² եկեղեցուն։ Այն սկսում է շամքորեցիների՝ Հաւաբար գաղթի եւ եկեղեցու հիմնադրման մասին ենթաբաժնով։ Յայտնի է, որ Թիֆլիսի նշեալ թաղամասն առաւել հայաշատ է դարձել ԺՀ. դարում, երբ վրաց Հերակլ երկրորդ արքան իր արշաւանքների ժամանակ Գանձակից, Շամախից, Շամխորից, ինչպէս նաեւ Արարատեան դաշտավայրի մի շարք բնակավայրերից բռնի կերպով Թիֆլիս տեղափոխեց մեծաթիւ հայերի։ Ա. Ասատրեանը վկայակոչում է նաեւ փաստաթղթեր, համաձայն որոնց շամքորեցիները, ինչպէս նաեւ գանձակեցի հայերը Հաւաբար են տեղափոխուել դեռեւս ԺՀ. դարի առաջին քառորդին՝ մինչ Հերակլ երկրորդի կազմակերպած հիմնական գաղթը։ Բնականաբար՝ Հերակլ երկրորդի կազմակերպած գանգուածային բռնագաղթը չէր կարող չարժանանալ հայրենագուրկ ժողովրդի դիմադրութեանը, եւ որքան էլ Հայրենիքում մեծ լինէր օտար ասպատակութիւնների սարսափը, այդուհանդերձ, բռնագաղթուածների մէջ մեծ է եղել վերագործի ցանկութիւնը։ Ահա այս պատճառով է նաեւ, որ Հերակլ երկրորդը, վերաբնակեցուած հայութեանը ոչ միայն չի պարտադրել Վրաց (քաղկեդոնական) Եկեղեցու հետեւորդ դառնալ, այլեւ ցուցաբերել է զգալի աջակցութիւն, որ հայութիւնն աւելի արագօրէն վերահաստատուի նոր միջավայրում։ 1760-ական թթ. վերջերին Ղազար քհնյ. Տէր-Ղազարեանի առաջնորդութեամբ Թիֆլիսում հաստատուած շամքորեցիների կողմից 1770-ական թթ. կէսերին (1775 թ.) Սբ. Աստուածածին հոյակերտ եկեղեցու հիմնադրումը եւս վերոնշեալ իրողութեան արտացոլումն է։

¹ «Հին Թիֆլիսի հայոց Շամքորեցոց Սուրբ Աստուածածին եւ Սուրբ Մինաս եկեղեցիները. (Պատմութիւն եւ տարեգրութիւն)», աշխատասիրութեամբ Ա. Ասատրեանի, Ս. Էջմիածին, 2018, 780 էջ։ Սոյն աշխատանքը «Թիֆլիսի հայկական եկեղեցիները» շարքի երկրորդ գիրքն է։ Առաջինը նուիրուած է Մողնու Սբ. Գէորգ եւ Սբ. Նշան եկեղեցիներին. տես «Թիֆլիսի հայկական Մողնու Սուրբ Գէորգ եւ Սուրբ Նշան եկեղեցիները (Պատմութիւն եւ տարեգրութիւն)», աշխատասիրութեամբ Ա. Ասատրեանի, Ս. Էջմիածին, 2016, 328 էջ։

² 1838 եւ 1840 թթ. գոյքացուցակներում տեղեկութիւններ կան եկեղեցուն պատկանող չորս աւետարանների մասին, որոնցից մէկի անուամբ էլ եկեղեցին նաեւ կոչւել է Կարմիր Աւետարան։

Ա. Ասատրեանը վկայակոչում է նաեւ եկեղեցու 1809 թ. կառուցման մասին փաստաթղթեր եւ նշում, որ այս դէպքում խօսքը վերաբերել է տաճարի հիմնովին վերանորոգմանը (Շամքորեցոց եկեղեցին եւս աւերուել էր 1795 թ. պարսկական ասպատակութիւնների ժամանակ):

Բաժնի յաջորդ ենթագլուխը նուիրուած է Շամքորեցոց Սբ. Աստուածածնի առաջին հոգեւորականներին եւ երէցփոխներին՝ սկսած ԺԹ. դարի սկզբներից: Նշեալ շրջանի քահանաների գործունէութիւնը սերտօրէն շաղկապուած է Ներսէս արք. Աշտարակեցու՝ Վիրահայոց թեմում ծաւալած հոգեւոր-մշակութային քաղաքականութեան հետ: Ա. Ասատրեանը փաստառատ հենքի վրայ առանձնակի վառ գոյներով է անդրադառնում եկեղեցու քահանայ, իսկ 1819 թ.՝ աւագ քահանայ Յարութիւն Տէր-Ղուկասեանի կեանքին եւ գործունէութեանը, բազմաթիւ ոլորտներում բարձր դիրքերի հասած նրա որդիներին՝ կենտրոնանալով նրա ամենահանրայայտ որդու՝ գեներալ Արշակ Տէր-Ղուկասեանի կեանքի եւ անցած փառաւոր ուղու վրայ:

Կրկին արխիւային ձեռագիր փաստաթղթերի տեղեկութիւնները վկայաբերելով՝ հեղինակը յաջորդ ենթաբաժիններում անդրադառնում է Շամքորեցոց եկեղեցու եւ պարսպի՝ 1840-ական թթ. կատարուած վերանորոգութիւնների խնդրին, 1840-1870-ական թթ. եկեղեցում գործունէութիւն ծաւալած երէցփոխներին եւ հոգեւորականներին, եկեղեցում տեղի ունեցած առանձին դէպքերին եւ այլն: Բաժնի վերջին ենթագլուխներում ժամանակագրական կարգով ներկայացուած է Շամքորեցոց Սբ. Աստուածածին եկեղեցու պատմութիւնը՝ սկսեալ 1880-ականներից մինչեւ ԺԹ. հարիւրամեակի վերջ եւ Ի. դարասկիզբ՝ մինչեւ խորհրդային շրջանի սկզբնաւորումը: Եկեղեցու պատմութիւնը եւ տարեգրութիւնն արտացոլող վերոնշեալ բոլոր ենթաբաժիններում ամենայն խնամքով եւ մանրամասնութեամբ ներկայացուած է եկեղեցուն առընչուող իւրաքանչիւր անձ եւ դէպք: Տարի առ տարի, ամիս առ ամիս ժամանակագրական սկզբունքով կազմուած շարադրանքը յիշեցնում է մի իւրօրինակ շարժանկար, որի տեսարանները ներկայացնում են ոչ միայն եկեղեցական կեանքը, այլեւ տալիս են թիֆլիսահայութեան տուեալ շրջանի կեանքի եւ իրադարձութիւնների մասին հարուստ տեղեկութիւններ: Նշուած բաժիններում գտնում ենք եւ եկեղեցուն կտակած շարժական եւ անշարժ գոյքի, եւ երէցփոխանական ու պատգամաւորական ընտրութիւնների, եւ տարբեր տարիների հոգեւորականների ցուցակների, եւ եկեղեցական կեանքին

առընչուող դժբախտ ու ուրախալի դէպքերի, ինչպէս նաեւ բազմաթիւ ու բազմապիսի ալլեւալլ հարցերի մասին մանրակրկիտ մշակուած տեղեկութիւններ, որոնք իրենց ամբողջական ծաւալով շրջանառուում են առաջին անգամ: Շամքորեցոց եկեղեցու պատմութեան ժամանակագրական շարադրանքն աւարտուում է խորհրդային եւ յետխորհրդային տարիներին հոգեւոր այդ հաստատութեան կեանքում տեղի ունեցած շրջադարձային իրադարձութիւնների ներկայացմամբ: Դժնի այդ փուլում մեր եկեղեցական հայրերը ուժերի գերլարումով փորձեցին ոչ միայն փրկել տաճարը, այլեւ խնդրագրերի եւ գրութիւնների միջոցով ձգտեցին վերանորոգել եկեղեցին՝ փրկելու համար այն մօտալուտ փլուզումից: Այդուհանդերձ, այդ գործողութիւնները հանդիսացան եկեղեցու կարապի երգը. 1934 թ. եկեղեցին արդէն բռնագրաւուած էր:

Շամքորեցոց Սբ. Աստուածածինը խորհրդային հետագայ տարիներին գործել է որպէս պահեստ, այնուհետեւ՝ որպէս նկարիչների արուեստանոց: Բազմաթիւ ականատեսների վկայութեամբ՝ Թիֆլիսի փառաւոր անցեալի այդ վկան վրացական իշխանութիւնների կողմից պայթեցման միջոցով նորովի աւերուեց 1989 թ. ապրիլի 14-ին: Յետխորհրդային ողջ ընթացքում եկեղեցին մնաց կիսաւեր վիճակում:

Նորանկախ Վրաստանի իշխանութիւնները, ինչպէս նշեցինք վերելում, եկեղեցին Հայ Առաքելական Եկեղեցու Վիրահայոց թեմին վերադարձնելու հարցում շարունակում են ցուցաբերել մերժողական մօտեցումներ, իսկ նրա անմիջական հարեւանութեամբ շարունակում են խոյանալ նորակառոյց շինութիւններ՝ խաթարելով եկեղեցու տեսքն ու նսեմացնելով հոյակերտ այդ յուշարձանի պատմաճարտարապետական նշանակութիւնը:

Աշխատանքի յաջորդ եւ մեծագիր ենթաբաժինը նուիրուած է Շամքորեցոց եկեղեցու ծխական դպրոցին, որը, դատելով հեղինակի փաստական եզրակացութիւններից, հիմնուել է Ներսէս Աշտարակեցի կաթողիկոսի 1848 թ. յունիսի 2-ի յատուկ կոնդակի հրապարակ իջնելուց յետոյ՝ 1848-1849 թթ.՝ Կարապետ քհնյ. Ստեփանոսեան Տէր-Գրիգորեանցի կողմից: Ա. Ասատրեանն այս ենթաբաժնում եւս զետեղել է արխիւային վաւերագրերից քաղուած հարուստ տեղեկութիւններ, որոնք առընչուում են ծխական դպրոցի կրթական կեանքին, առարկաներին ու ծրագրերին, ուսուցչական խնդիրներին, յայտնի եւ անյայտ ուսուցիչներին, դպրոցի նիւթական կարիքներին եւ այլն: 1880-ական թթ. սկզբներին (1883 թ.)

Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Արիստակէս եպս. Սեդրակեանի ջանքերի շնորհիւ ծխական դպրոցի հին ու խարխուլ շէնքին փոխարինելու է գալիս երկյարկ շինութեամբ արական միջնակարգ դպրոցը: Հեղինակն ամբողջովին մէջ է բերել Սրբազան հօր յուզիչ ճառը, որն արտասանուել է դպրոցի հիմնարկէքից 1-2 ամիս առաջ՝ 1883 թ. յունիսի 1-ին՝ Շամքորեցոց եկեղեցում մատուցուած պատարագից յետոյ: Մտահոգութիւն յայտնելով դպրոցների, յատկապէս Շամքորեցոց եկեղեցու ծխական դպրոցի վատթար վիճակի մասին՝ թեմի առաջնորդն իր խօսքում նշում է. «...Բայց դպրոցն ու եկեղեցին երկու հակառակ տպաւորութիւն ունեցան ինձ վերայ. եկեղեցին տեսայ փառաւոր. իսկ ուսումնարանը՝ խեղճ, մի ողորմելի բան: Եւ ես ակամայ մտածում էի. արդեօք ա՛յն ժողովուրդն է կառուցել այս հոյակապ տանաւր, որ պահում է մի այսպիսի ողորմելի դպրոց. եւ արդեօք այն միեւնոյն ժողովուրդն է պահպանում այս դպրոցը, որ կանգնել է այս եկեղեցին...»³: Յաջորդիւ Ա. Ասատրեանը ծաւալուն կերպով ներկայացնում է դպրոցի կենսագործունէութիւնը, որը շարադրանքում աւարտւում է 1921 թուականով:

Բաժնի հետագայ ենթաբաժիններում բերուած են Շամքորեցոց եկեղեցու 1841, 1852, 1906 թուականների ծխականների ցուցակները, տեղեկութիւններ՝ եկեղեցում կատարուած հոգեհանգիստների մասին: Մէկ ծաւալուն ենթաբաժին նուիրուած է Շամքորեցոց եկեղեցու չափաբերական տեղեկութիւններին եւ տնտեսական տեղեկագրերին, որոնք նոր լոյս են սփռում ԺԹ. հարիւրամեակի եւ Ի. դարի առաջին երկու տասնամեակների թիֆլիսահայութեան հոգեւոր-եկեղեցական, ինչպէս նաեւ կրթամշակութային եւ ընկերային-տնտեսական կեանքի վրայ:

Ա. Ասատրեանը նաեւ վաւերագրերից առանձնացրել եւ ցանկագրել է Շամքորեցոց եկեղեցում յիշատակուող հոգեւորականներին եւ երէցփոխներին: Բաժինը եզրափակւում է յաւելուածով, որտեղ առաջին անգամ հրապարակւում են եկեղեցուն առընչուող 79 արխիւային վաւերագրեր:

* * *

Գրքի երկրորդ մասն ամբողջովին նուիրուած է Թիֆլիսի Հաւլաբար թաղամասում գտնուող մէկ այլ յուշարձանի՝ Երեւանցոց Սուրբ Մինաս եկեղեցու պատմութեանն ու տարեգրութեանը: Վերելում արդէն նշեցինք, որ եկեղեցու հիմնադրումը կապուած է Հերակլ երկրորդի

³ Նոյն տեղում, էջ 133:

կողմից դէպի Արարատեան դաշտավայր կատարած արշաւանքի եւ այնտեղից շուրջ 150 գիւղերի բնակչութեանը Թիֆլիս տեղափոխելու հետ: Ի դէպ, հենց եկեղեցու անունը՝ «Երեւանցոց», եւս փաստում է, որ եկեղեցին հիմնադրել են Արարատեան դաշտավայրից Թիֆլիս բռնագաղթած հայերը (ԺԸ. դարի երկրորդ կէսին):

Սուրբ Մինաս եկեղեցուն նուիրուած բաժինը կառուցուած է նախորդի նմանութեամբ: Հեղինակը նախ փաստում է, որ եկեղեցին հիմնադրուել է 1790 թ.՝ հայերի բռնագաղթից շուրջ մէկ տասնամեակ անց: Այն հետագայում՝ 1811, 1883 թուականներին, ենթարկուել է հիմնանորոգման: Եկեղեցու առաջին քահանաների ծառայութեան շրջանը վերստին շաղկապուած է Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Ներսէս արք. Աշտարակեցու ծաւալած հոգեւոր-մշակութային գործունէութեան հետ, եւ հենց ժԹ. դարի առաջին երեք տասնամեակների հոգեւոր-եկեղեցական կեանքի նկարագրմամբ էլ աւարտում է ենթաբաժինը: Յաջորդ ենթաբաժինն անդրադառնում է Սբ. Մինաս եկեղեցում 1830-1840-ական թթ. ծառայած հոգեւորականներին եւ երէցփոխներին, իսկ հերթական ենթաբաժնում արխիւային հարուստ վաւերագրերի համադրութեամբ ներկայացուած է եկեղեցու հոգեւոր կեանքը ժԹ. դարի երկրորդ կէսին: Այս ժամանակահատուածում, ինչպէս վերելում նշեցինք, եկեղեցին գտնուել է քայքայուած վիճակում եւ հիմնանորոգման կամ վերակառուցման է ենթարկուել 1880-1883 թթ.: Հեղինակն անդրադառնում է նշեալ շրջանի եկեղեցական-քահանայական կեանքին, պատգամաւորական եւ այլ ժողովներին, զանազան գրութիւններին, խնդրագրերին, կաթողիկոսական կոնդակներին, փոքրիկ ենթաբաժնով խօսւում է քահանայական կեանքում տեղի ունեցած առանձին դէպքի մասին եւ այլն: Նոյն խնդիրների եւ հարցերի նկարագրման միջոցով հեղինակը Սբ. Մինաս եկեղեցու պատմութեան եւ տարեգրութեան ներկայացումը յաջորդ եւ հերթական ենթաբաժնում հասցնում է մինչեւ խորհրդային շրջան: Փաստենք, որ Սբ. Մինաս եկեղեցին եւս էապէս ներգրաւուած է եղել ինչպէս հոգեւոր-մշակութային, այնպէս եւ հասարակական-քաղաքական կեանքում եւ, ինչպէս Շամքորեցոց եկեղեցու պարագայում էր, Սբ. Մինասի 1906 թ. ծխական ընդհանուր ժողովից եւս ընտրուել են յայտնի անձնաւորութիւններ (նրանք էին՝ Ստ. Մալխասեանը, բժ. Յովհ. Իգիթեանը եւ Գ. Տէր-Դաւթեանը), որ կարեւոր դերակատարում պէտք է ունենային Կովկասի փոխարքային առընթեր ստեղծուած հայ-թաթարական խաղաղարար յանձնաժողովի ձեւաւորման աշխատանքներին:

Խորհրդային եւ Վրաստանի անկախութեան տարիներին Սուրբ Մինասը եւս ունեցաւ այն նոյն ճակատագիրը, ինչին արժանացան վիրահայոց հարիւրաւոր այլ եկեղեցիներ: Հեղինակը արխիւային վաւերագրերից պարզել է, որ Սբ. Մինասը Թիֆլիսի գործկոմի որոշմամբ փակուել է 1924 թ. եւ շրջանային ակումբ հիմնելու նպատակով յանձնուել «Երիտասարդ լենինեաններ» կազմակերպութեանը: 1920-ական թթ. վիրահայ հոգեւոր դասը յամառ պայքար է մղել ազգային եկեղեցիները, այդ թւում Սբ. Մինասը փրկելու համար, սակայն ապարդիւն. արդէն 1934 թ. Սբ. Մինասը եւս յիշատակում է գրաւուած այլ եկեղեցիների շարքում: Ա. Ասատրեանն այստեղ եւս նոյնութեամբ մէջ է բերում (եկեղեցու պատմութիւնն ամբողջացնելու անհրաժեշտութիւնից ելնելով՝ այն չենք կարող համարել աւելորդ կրկնողութիւն) 1925 թ. մարտի 20-ին Թիֆլիսի հայոց եկեղեցիների ծխական ներկայացուցիչների եւ հայ հաւատացեալ հասարակութեան յուզիչ խնդրագիրն ուղղուած Գէորգ Ե. կաթողիկոսին:

Սբ. Մինասը խորհրդային վերջին տարիներին ծառայել է որպէս կարի արտադրամաս, յետխորհրդային տարիներին՝ հետզհետէ քանդուել եւ մեր օրեր է հասել լիակատար փլուզման վտանգի առջեւ կանգնած վիճակում:

Սբ. Մինաս եկեղեցու ծխական դպրոցը եւս հանդիսացել է Թիֆլիսահայոց կրթական դարբնոցներից մէկը: Հիմնադրուել է կրկին Ներսէս Աշտարակեցու կոնդակի համաձայն՝ 1840-ական թթ. վերջերին (Ա. Ասատրեանի պարզաբանման համաձայն՝ 1848 կամ 1850 թուականներին): Համապատասխան ծաւալուն ենթաբաժնով հեղինակը ներկայացնում է եկեղեցու՝ «Իզմիրեան» ծխական դպրոցի տարեգրութիւնը՝ հիմնադրման շրջանից մինչ ցարական կարգերի աւարտը՝ 1917 թ.: Արխիւային վաւերագրերի միջոցով վեր են հանւում դպրոցի տարբեր տարիների ուսուցչական կազմի, նշանաւոր մանկավարժների, աշակերտների թուաքանակի, կրթական ծրագրերի, դասաւանդուող առարկաների, դպրոցի նիւթական հաշիւների, շէնքային պայմանների, դպրոցի երբեմն փակման եւ վերաբացման, որոշ շրջանում՝ այլ դպրոցների հետ միաւորման մասին հարուստ տեղեկութիւններ: Ինչպէս Շամքորեցոյ, այնպէս եւ Սբ. Մինաս եկեղեցու ծխական դպրոցի պատմութիւնը հայ դպրոցի եւ կրթական կեանքի փառաւոր էջերից է:

Շամքորեցոյ եկեղեցու նմանութեամբ Սբ. Մինաս եկեղեցուն նուիրուած բաժնում եւս համապատասխան ենթաբաժիններով ներկայացւած են տարբեր տարիների (1841, 1850 թթ.) ծխականների

ցուցակները, տեղեկություններ՝ եկեղեցում կատարուած հոգեհանգիստների մասին, չափաբերական տեղեկություններ, եկեղեցու տնտեսական տեղեկագրերը, առանձին ցանկերով ներկայացւած են Սբ. Մինաս եկեղեցում յիշատակուող հոգեւորականները եւ երէցփոխները, եկեղեցու ծխական արդիւնքները (1802-1815 թթ.), մի շարք տարիների եկեղեցական արդիւնքների մատեանները, տնտեսական հաշիւները, եկեղեցու գոյքացուցակները (1815, 1838, 1840, 1906, 1912, 1914 թթ. համար), այլեւայլ հաշուեցուցակներ: Կարելոր է, որ «Յաւելուածում» առաջին անգամ հրապարակոււմ է եկեղեցու պատմութեան վերաբերեալ արխիւային 44 վաւերագիր:

Գրքում տեղ են գտել Շամքորեցոց Սբ. Աստուածածին եւ Երեւանցոց Սբ. Մինաս եկեղեցիներին առընչուող որոշ վաւերագրերի լուսապատճէնները, ինչպէս նաեւ արխիւային եւ նորօրեայ լուսանկարներ:

Ամփոփենք. հին Թիֆլիսի հայոց եկեղեցիները հանդիսացել են նշանաւոր այդ քաղաքի «այցեքարտը»: Դարերի յորձանուտում նրանցից շատերը կործանուել են եւ հեռացել պատմութեան ասպարէզից, այդուհանդերձ, որոշ նշանաւոր կոթողներ, դիմակայելով բնութեան եւ մարդու աւերիչ գործողութիւններին, կիսականգուն վիճակում հասել են մեր օրերը: Հայ Առաքելական Եկեղեցու Վրաստանի եւ Իմերեթի Հայոց թեմի երբեմնի սեփականութիւնը հանդիսացած նշեալ կոթողները խորհրդային տարիներին բռնազաւթուել են եւ պետականացուել: Ինչպէս խորհրդային, այնպէս եւ Վրաստանի անկախութեան տարիներին հայկական յուշարձանները շարունակաբար աւերուել են՝ դառնալով մերթ բնութեան տարերքի, մերթ մարդկային բարբարոսութեան զոհ: Չնայած պետական սեփականութեան կարգավիճակ ունենալուն՝ յուշարձաններից նշանաւորներն այսօր ՎՈՒԵ եւ պետութեան կողմից մատնուած են անուշադրութեան: Տիրահոշակ աւանդոյթի համաձայն դրանք, ըստ երեւոյթին, կվերանորոգուեն միայն այն դէպքում, երբ կհրամցուեն որպէս վրաց եկեղեցիներ:

Ա. Ասատրեանի սոյն հսկայածաւալ աշխատանքում իբրեւ հիմնական գաղափար շեշտուած է այն միտքը, որ «վիճելի» յայտարարուած եկեղեցիները, որոնց թւում եւ Շամքորեցեց Սբ. Աստուածածինն ու Երեւանցոց Սբ. Մինասը, հայոց հոգեւոր ժառանգութեան անբաժան մասն են, եւ նրանց վրացապատկան լինելու վարկածը կատարեալ անհեթեթութիւն է: Այդ իմաստով հեղինակի շնորհակալ աշխատանքն ունի ոչ

միայն պատմագիտական մեծ նշանակություն, այլև սերտորեն շօշափում է իրաւական ու քաղաքական, ինչու չէ՝ նաեւ քաղաքակրթական ոլորտները, այն Թիֆլիսում հայոց քաղաքակրթական ներկայութեան առանցքային եւ խօսուն վկաներից մէկն է:

Մեր օրերում ժամանակի հրամայական է ինչպէս Վրաստանի այլ վայրերի, այնպէս եւ մայրաքաղաք Թբիլիսիի կիսաւեր եւ խոնարհուած եկեղեցիները, որոնց թւում նաեւ Շամքորեցոց եւ Երեւանցոց հոյակերտները, փրկել վերջնական կործանումից, վերաշինել եւ փոխանցել իսկական տիրոջը՝ սեփական ժառանգութեանը վերատիրանալու համար տեւական պայքարի ելած Հայ Առաքելական Եկեղեցու Վիրահայոց թեմին եւ վիրահայ համայնքին:

ՎԱՀԷ ՍԱՐԳՍԵԱՆ

Պատմական գիտ. թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ